

SPELEN MET LEVIATAN

MONSTERS IN BIJBEL, THEOLOGIE,
RELIGIE EN KUNST

KOERT VAN BEKKUM, JAAP DEKKER,
HENK VAN DE KAMP, ERIC PEELS (RED.)

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Apeldoornse Studies, 71
TU-Bezinningsreeks, 19
© 2018 Buijten & Schipperheijn Motief Amsterdam
ISBN 978-90-5881-990-1
Vormgeving: Aperta, Jan Johan ter Poorten
Omslagillustratie: Gustave Doré, 'Untergang des Leviathan', uit: Gustave Doré Bijbel (Die Heilige Schrift des alten und neuen Testaments. Illustriert von G. Doré, 1885)

De afbeeldingen in deze uitgave, voor zover auteursrechtelijk beschermd, zijn geplaatst met toestemming van de rechthebbenden. Mocht iemand menen auteursrechten te kunnen doen gelden op een van de afbeeldingen en geen toestemming te hebben gegeven, dan gelieve zij/hij contact op te nemen met de uitgever, Buijten & Schipperheijn te Amsterdam (rechten@buijten.nl).

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgever, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

INHOUD

Inleiding 7

OUDE TESTAMENT

- 1 Leviatan als speelgoed in Psalm 104:26 23
Gert Kwakkel
- 2 Leviatan in de context van het boek Job 37
Hans-Jan Roosenbrand
- 3 Resultaten uit het verleden bieden garantie voor de toekomst.
God en de zeemonsters in het boek Jesaja 45
Jaap Dekker
- 4 Als een vis op het droge.
Opmerkingen bij tannîn in het boek Ezechiël 67
Ben van Werven
- 5 'Is uw woede ontbrand tegen rivieren, uw toorn tegen de zee?'
God in de mantel van de stormgod (Habakuk 3) 83
Koert van Bekkum

NIEUWE TESTAMENT EN JUDAÏCA

- 6 Romeinen 16:17-20a:
Dreigend gevaar en spoedige overwinning 105
Theo van Spanje
- 7 Het luchtgevecht tussen Michaël en de Draak.
Openbaring 12:7-12 in relatie tot vergelijkbare teksten
uit het Nieuwe Testament 123
Rob van Houwelingen

- 8 Leviatan en de monsters in Openbaring 141
Henk van de Kamp
- 9 Leviatan op het menu bij de messiaanse maaltijd.
Verwerking van verschillende Leviatanbeelden in de Joodse traditie 151
Michael Mulder

THEOLOGIE, RELIGIE EN KUNST

- 10 De moderne maatschappij als Leviatan.
Thomas Hobbes' gebruik van een Bijbels symbool 165
Ad de Bruijne
- 11 Systematische chaos.
Wat deed een chaosmonster in de vrijgemaakte
systematische theologie? 187
Barend Kamphuis
- 12 'God gaat ruiger met zijn schepsel om dan ons lief is.'
De Leviatan in het werk van Arnold A. van Ruler 199
Dirk van Keulen
- 13 De draak/slang in mythe, religie en zending.
Vrees voor de dood overwonnen door de boodschap van het leven 211
Kees Haak
- 14 Het beest in beeld.
Leviatan in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne kunst 229
Anique de Kruijf
- 15 Incarnaties van de dood: Leviatan in de film 243
Reinier Sonneveld

- Afbeeldingen bij hoofdstuk 14 257
Personalia 273
Lijst van afkortingen 275
Verantwoording van de illustraties 279
Tekstregister 281

SPELEN MET LEVIATAN: INLEIDING

In 2014 ging op het filmfestival in Cannes *Leviathan* in première, een intrigerende Russische film die volgens regisseur Andrej Zvjagintsev kan worden beschouwd als een vrije hertelling van het Bijbelboek Job. De film toont een episode uit het leven van Kolja, een weduwnaar die niet weet wat hij aan moet met zijn dwarse puberzoon, zijn sexy vriendin die hij verdenkt van ontrouw en een burgemeester die uit is op zijn land. Plaats van handeling is een klein stadje op het Kola-schiereiland in het noordwesten van Rusland, zodat de kijker *Leviatan* verbeeld ziet in de scheepswrakken en walvisskeletten die verspreid liggen op de stranden van deze voormalige vissersgemeenschap aan de Barentszee. Kolja worstelt met de donkere kanten van de menselijke natuur en met het misbruik dat machthebbers maken van de wet. Daarmee staat *Leviatan* ook symbool voor de kwade machten die de omgang tussen mensen verstoren en voor de Russische staat, die allesbehalve de belangen van de burger op het oog heeft. Het monster leeft en verzet lijkt zinloos.

De rol van het Bijbelse zeemonster in de film is niet los te zien van het boek *Leviathan* (1651) van de politiek filosoof Thomas Hobbes (1588-1679), voor wie het monster symbool stond voor een sterke staat. Ondanks deze achtergrond in de politieke theologie is het verhaal niet moeilijk te volgen. De film werd scherp bekritiseerd door de Russische minister van cultuur, won in Cannes de prijs voor de beste film en was het jaar erop genomineerd voor een Oscar, de Amerikaanse Academy Award, in de categorie beste buitenlandse film.

Dit voorbeeld laat zien dat *Leviatan* vandaag de dag niet slechts een monster is uit prehistorische, Bijbelse tijden met een rijke receptiegeschiedenis. Het is een levende entiteit die nog altijd een rol speelt als symbool van onbegrijpelijke en overweldigende kwade machten, zowel in het postcommunisme Oost-Europa als in het laatmoderne, seculiere Westen. Daarbij is de vraag naar God nooit ver weg, zoals ook de film laat zien. Juist als Kolja alles uit handen is geslagen, citeert een lokale oosters-orthodoxe priester eerst Job en vervolgens ook Hobbes: 'Vrijheid is het kennen van de waarheid van God'. Maar is God, van wie wordt gezegd dat Hij almachtig is en vol mededogen, ook te vertrouwen?

De Bijbel noemt Leviatan een paar keer (Job 3:8; 40:25; Ps. 74:14; 104:26), evenals de verwante zeemonsters Rahab (Job 9:13; 26:12; Ps. 89:11; Jes. 51:9) en Tannin (Ps. 74:13; 91:13; Jes. 51:9). De Septuagint, de Griekse vertaling van het Oude Testament, vertaalt deze aanduidingen met *drakoon*, ‘draak, zeeslang’, behalve in Job 3:8, waar de vertalers kiezen voor ‘het grote zeemonster’, waarschijnlijk vanwege Genesis 1:21, waar staat dat God ‘de grote zeemonsters’ schiep. In Openbaring keert ‘de grote draak’ terug in een uitgebreide beschrijving in hoofdstuk 12.

De geschiedenis van de mensheid kent tal van (zee)monsters, draken en slangen. Geen wonder dat ze ook in de Bijbel voorkomen. De zevenkoppige draak uit de klassieke oudheid is een variant op oude voorgangers uit het oude Nabije Oosten. Teksten en afbeeldingen uit die wereld vormen tevens de achtergrond van de Bijbelpassages.¹ In Mesopotamië komen rond 2300 v.Chr. al meerkoppige slangen en zeemonsters voor die de kwade machten van de wereld symboliseren en door een godheid worden verslagen. Uit dezelfde tijd dateren de eerste Egyptische afbeeldingen van Apophis, een reusachtige slangendemon die symbool staat voor chaos. De namen *Lôtân* (Ugaritisch), *Livjâtân* (Hebreeuws) en *Ladoon* (Grieks) lijken terug te gaan op een werkwoord dat ‘omringen’ betekent, wat goed past bij afbeeldingen waarop een grote zeeslang de hele kosmos omringt.

Twee oud-oosterse verhalen hebben in het bijzonder een rol gespeeld in de geschiedenis van de bestudering van Leviatan en andere monsters in de Bijbel. Dat betreft allereerst het Babylonische scheppingsepos *Enûma eliš*, dat in 1876 werd gepubliceerd.² Dit verhaal over de schepping van de wereld vertelt in tablet IV over de strijd die aan de wording van de kosmos voorafging tussen Marduk, de god van de stad Babylon, en de oervloed Tiâmat. Met dit gegeven als uitgangspunt schreef de Duitse oudtestamenticus Gunkel een boek over de schepping en de eindtijd in de Bijbel.³ Volgens hem ligt achter Genesis 1:2 een soortgelijke voorstelling van een gevecht tussen God en de oervloed. Zowel die strijd als die in Openbaring 12 zouden hun herkomst vinden in een algemeen oud-oosterse mythe van kosmische strijd tegen de chaosmachten. Aanvankelijk leek de veronder-

- 1 Voor een overzicht, zie de bijdrage van M.C.A. Korpel en J.C. de Moor in de wetenschappelijke uitgave van dit boek bij uitgeverij Brill, ‘The Leviathan in the Ancient Near East’, in: K. van Bekkum, J. Dekker, H.R. van de Kamp en H.G.L. Peels (red.), *Playing with Leviathan: Interpretation and Reception of Monsters from the Biblical World* (TBN, 21), Leiden-Boston 2017, 3-18.
- 2 Voor een recente uitgave, zie W.G. Lambert, *Babylonian Creation Myths* (Mesopotamian Civilization, 6), Winona Lake 2013.
- 3 H. Gunkel, *Schöpfung und Chaos in Endzeit und Urzeit. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen 1 und Ap Joh 12*, Göttingen 1895. Vgl. J.A. Scurlock, R.H. Beal (red.), *Creation and Chaos: A Reconsideration of Hermann Gunkel's Chaostkampf Hypothesis*, Winona Lake 2013.

stelling dat er zo'n mythe is geweest, een goede verklaring voor het grote aantal verhalen over monsters in de oudheid. Later bleek dat het nog maar zeer de vraag is of er wel een verband is tussen Genesis 1 en *Enūma eliš*. Bovendien bleek dit epos helemaal niet het oerverhaal van strijd bij de schepping te zijn waarvoor Gunkel het had gehouden.

Het tweede verhaal is de zogenoemde Baälmythe of Baälcyclus, die in 1929 werd gevonden in de Kanaänitische stad Ugarit aan de Syrische kust.⁴ Hierin strijdt de god Baäl met Jammu (de zee) en Lotan (Leviatan). Deze vondst staat een stuk dichterbij de Bijbelteksten over Leviatan en Rahab en lijkt bovendien goed inzicht te bieden in de Kanaänitische mythologie. Dit gaf aanleiding tot de theorie dat deze teksten bij uitstek duidelijk maken hoezeer de latere monotheïstische Bijbelschrijvers oud-oosterse mythen historiseren. Geleerden creëerden een sterke tegenstelling tussen de polytheïstische Kanaänitische vruchtbaarheidscultus met haar rituelen en mythische poëzie aan de ene kant, en de monotheïstische religie van het oude Israël met haar vermeende voorkeur voor verhalen en geschiedenis aan de andere kant. Vanuit dit kader lijkt het erop dat de Bijbelteksten de Kanaänitische verhalen over een zeemonster dat telkens weer moet worden verslagen historiseren: Leviatan is of wordt eens en voor altijd verslagen.⁵ Daar zit wat in. Maar inmiddels zijn er goede redenen om ook deze voorstelling van zaken te relativiseren. Een zo massief tegenover elkaar plaatsen van de Bijbel en Ugarit perst de losse teksten in een mal.⁶ Bovendien is het, zoals uit de rest van deze bundel blijkt, niet erg waarschijnlijk dat de Bijbelteksten rechtstreeks teruggaan op Kanaänitische literatuur.

In sommige orthodox-christelijke kringen kijkt men bij de uitleg van de Bijbelteksten overigens ook nog in een andere richting. Volgens deze uitleg illustreert de oud-oosterse informatie inderdaad dat we in de tekstpassages waarin God oermonsters verslaat, te maken hebben met 'mythische wezens' die staan voor wereldmachten. Dit zou echter anders liggen in Job 40 en 41, waar echte dieren worden beschreven die Job nog gekend moet hebben. Vanuit de veronderstelling dat de aarde nog jong is, komt hierbij de voorzichtige suggestie in beeld dat hiermee mogelijk

- 4 Zie M.S. Smith, W.T. Pitard, *The Ugaritic Baal Cycle: Volume 1-2. Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU 1.1-1.4* (VT.S, 55 en 114), Leiden-Boston 1994-2009.
- 5 J. Day, *God's Conflict with the Dragon and the Sea. Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament*, Cambridge 1985.
- 6 Vgl. M.S. Smith, 'Recent Study of the Israelite Religion in the Light of the Ugaritic Texts', in: K. Lawson Younger (red.), *Ugarit at Seventy-Five*, Winona Lake 2007, 1-5.

plantenetende dinosauriërs zijn bedoeld.⁷ Hierbij wordt echter geen aandacht besteed aan de moeilijkheden die optreden als de door geologen aanvaarde tijdschaal drastisch wordt verkort. Ook vanuit de uitleg van het boek Job zijn vragen te stellen. Het is nogal wat om een dergelijk aan de Bijbelteksten vreemd element in de uitleg in te dragen. Hoe kan de auteur van het boek de brachiosaurus ooit gekend hebben? Vanwege de aard en het genre van het boek Job kan bovendien de vraag worden gesteld of het er inderdaad om vraagt historisch gelezen te moeten worden. En als dit al het geval mocht zijn, wordt met een dergelijke letterlijke lezing van de passages het poëtische karakter van de genoemde hoofdstukken dan wel recht gedaan?

Van meest recente datum is de beweging in de Bijbelwetenschap die de actuele betekenis van Bijbelteksten vooral bekijkt vanuit hun receptiegeschiedenis. Een mooi voorbeeld hiervan is het boek over Leviatan van de Utrechtse oudtestamenticus Becking. Hij laat zien hoe bont en divers de verschijningen en interpretaties van Leviatan in de loop der eeuwen zijn geweest. Zijn symboolwaarde is ook vandaag nog buitengewoon groot. Volgens Becking kunnen we niet zonder monsters, ook niet in onze post-sacrale en postseculiere samenleving. De mens moet immers steeds weer antwoord vinden op diepgevoelde angsten voor onnoembare dreigingen. Symbolen als Leviatan maken die angst hanteerbaar.⁸ Ook dit perspectief is van waarde. Tegelijk laat het de meer theologische vraag open wat die angsten dan inhouden, waarover de strijd tussen goed en fout dan gaat, en waarop de hoop is gebaseerd dat het goedkomt.

Deze bundel over Leviatan en andere monsters in de Bijbel poogt het goede van de hierboven genoemde benaderingen te integreren, valkuilen te vermijden en licht te werpen op de meer theologische vragen. Het boek vindt zijn aanleiding in de conferentie ‘Spelen met Leviatan’ als onderdeel van het onderzoeksprogramma ‘Who is Like You Among the Gods?’ van de onderzoeksgroep Biblical Exegesis and Systematic Theology van de Theologische Universiteiten te Apeldoorn en Kampen.⁹

Dit onderzoeksprogramma bestudeert de tegenstelling tussen het unieke en exclusieve karakter van de HEER en van Jezus Christus zoals verkondigd in de Bijbelse geschriften, en het religieus pluralisme zoals

7 M.J. Paul, ‘De behemot en de leviatan in het boek Job’, in: M.J. Paul, G. van den Brink, *Studiebijbel Oude Testament*. Dl. 6. *Bijbelcommentaar Ezra, Nehemia, Ester, Job*, Veenendaal 2009, 878-886; M.J. Paul, G. van den Brink, *Studiebijbel Oude Testament*. Dl. 7. *Bijbelcommentaar Psalmen I*, Veenendaal 2010, 599, 709.

8 B.E.J.H. Becking, *Zonder monsters gaat het niet. Een geschiedenis van de Leviathan*, Vught 2015.

9 Gehouden in Kampen op 12 april 2013.

dat zowel in de tijd van de Bijbel als vandaag naar voren komt. De boodschap van de ene God in Jezus Christus klonk en klinkt in een omgeving waarin de verbinding met het hogere en met zingeving zeer veel vormen aanneemt, terwijl tegelijk een afkeer van de idee van slechts één waarheid voelbaar is. Het bijzondere is dat in de verwoording van het evangelie nu juist een heel levendige interactie plaatsvindt tussen de ene boodschap en het religieuze pluralisme, waarmee vroeger Israëlieten en Joden en vandaag de dag christenen te maken hebben.

Leviatan is hiervan een mooi voorbeeld. Zowel de Bijbel zelf als de receptie ervan presenteert Leviatan en andere monsters als symbool van een verwoestend, onbegrijpelijk kwaad. De teksten laten zien dat God soeverein is over heel de kosmos, juist door gebruik te maken van de taal en beelden van dit symbool. Zo is Psalm 74:12-17 bekend met het literaire motief dat de schepping ooit werd opgericht door een nederlaag van de chaosmachten (vgl. Ps. 89:10-13). Mogelijk bevat de tekst ook het bericht dat Leviatan als voedsel wordt gegeten. Volgens Psalm 104:26 wil de HEER zelfs 'spelen met Leviatan'. Een paar vragen dringen zich hier op:

- 1 Hoe wordt in de verkondiging van de ene God in de Bijbel en in de Joodse en christelijke traditie omgegaan met en ingespeeld op Leviatan en zijn polytheïstische achtergrond?
- 2 Welke historische en theologische aspecten komen daarin naar voren, in de Bijbel, maar ook in de receptie van de Bijbelpassages in de vroegmoderne, moderne en laatmoderne tijd?
- 3 Is deze manier van spreken ook vruchtbaar te maken voor de manier waarop christenen in hun eigen religieus plurale context het evangelie verkondigen?

De bundel verkent deze vragen in drie stappen. Eerst komt een aantal belangrijke passages uit het Oude Testament aan de orde, vervolgens een aantal uit het Nieuwe Testament en de Judaïca, en ten slotte een aantal perspectieven vanuit theologie, religie en kunst.

Het gedeelte over het Oude Testament begint met de Bijbeltekst waaraan de titel van deze bundel is ontleend: *Spelen met Leviatan*. In zijn bijdrage over Leviatan in Psalm 104:26 zet Gert Kwakkel uiteen dat de tekst inderdaad bedoelt te zeggen dat het gevaarlijke zeemonster alleen maar door de HEER is geschapen om mee te spelen. Het mythische monster is geen partij voor Hem. Zo bevestigt het vers de superioriteit van de HEER, niet alleen over Leviatan, maar ook over andere goden zoals Baäl, die veel harder en steeds opnieuw moest vechten om het monster te verslaan. Dit voegt een waardevol element toe aan Psalm 104. De krachten die in staat

zijn deze wereld te vernietigen bestaan nog steeds. Het is daarom allesbehalve vanzelfsprekend God te loven. Desondanks zorgt de HEER ervoor dat veilig vervoer over zee mogelijk is. Hij speelt zelfs met Leviatan. Dat betekent niet dat mensen hetzelfde kunnen doen en het monster hen niet meer bedreigt. Toch is er volgens de psalm geen enkele reden de kant van de goddelozen te kiezen. In hun onwil zich aan God te onderwerpen vormen zij de belangrijkste bedreiging voor de harmonie en stabiliteit van de schepping.

Een volgend onderwerp is de belangrijke plaats van Leviatan in het boek Job. Tal van studies over Leviatan en Behemot laten zien hoe dit boek beelden uit de natuur, met name van planten en dieren, gebruikt om na te denken over de plaats van het menselijk lijden. In aanvulling hierop poogt Hans-Jan Roosenbrand in zijn bijdrage de vraag te beantwoorden wie Leviatan is vanuit het oogpunt van lezing van het boek Job als geheel. Volgens Roosenbrand weerspiegelt Leviatan de *šātān*, de ‘aanklager’ of ‘tegenstander’, zoals die naar voren komt in het narratieve kader van het boek. In Job blijkt Leviatan een schepsel dat mensen enorme angst kan inboezemen. In vergelijking met God is hij lang niet zo machtig als hij lijkt.

Jaap Dekker onderzoekt de functie en betekenis van de draak in het boek Jesaja. Hij onderzoekt de teksten waar Leviatan, Rahab en Tannin worden genoemd en stelt dat Leviatan zoals genoemd in Jesaja 27:1 niet in de eerste plaats het kwaad in de schepping vertegenwoordigt, maar meer een verbeelding is van het kwaad zoals het zich openbaart in de geschiedenis. Deze Leviatan zal in de toekomst worden verslagen. Anders dan vaak gedacht doelt Rahab in Jesaja 30:6-7 niet op een strijd bij de schepping of aan het einde der tijden. De profetie concentreert zich op het feit dat Juda zich ten onrechte vastklampt aan Egypte. Daarin lijkt het wel een hulp van mythische proporties te hebben gevonden, maar uiteindelijk blijkt dat een desillusie. Ten slotte verwijst Jesaja 51:9-11 naar de overwinning van de HEER op Rahab en Tannin om te laten zien dat de ballingen hoop mogen koesteren. God zal zijn reputatie als overwinnaar opnieuw waarmaken. In dit geval bieden resultaten uit het verleden een garantie voor de toekomst.

Ben van Werven onderzoekt de relatie tussen de mythologische aard van het (zee)monster *tannîn* in Ezechiël 29 en 32 en de historische en culturele achtergrond van deze hoofdstukken. Daarbij kijkt Van Werven vooral naar de ruimtelijke aspecten van de tekst. De *tannîn* sterft als een vis op het droge, omdat hij door de HEER uit zijn natuurlijke omgeving is gehaald. Wat wil dit zeggen? De identificatie van het mythologische monster met Egypte versterkt de boodschap van Ezechiël: de Farao en Egypte gaan ten onder, maar de ontheemde gemeenschap van Israëls ballingen zal worden hersteld.

Vanouds had de gereformeerde theologie in Nederland aandacht voor de oud-oosterse achtergrond van het Oude Testament.¹⁰ In zijn bijdrage beschrijft Van Bekkum wat dit inhield bij de uitleg van de teksten over Leviatan en Gods strijd tegen het water. Vervolgens vraagt hij aandacht voor Habakuk 3. Is Gods strijd tegen de rivieren en de zee in dit gedicht vooral metaforisch van aard of klinken in de beschrijving van de woede van de HEER ook mythologische voorstellingen mee? Volgens van Bekkum is moeilijk vol te houden dat teksten als Habakuk 3 teruggaan op oudere polytheïstische verhalen. Wel trekt de HEER in deze en andere Bijbelteksten de mantel van de stormgod aan. Het is ook mogelijk de tekst zo te lezen dat Kanaänitische goden worden gedegradeerd tot niet meer dan helpers van God. Maar deze lezing is niet noodzakelijk om de boodschap van het gedicht te begrijpen: de majesteit van de HEER en Gods macht over de natuur, de geschiedenis en de geestelijke machten maken dat er hoop is, ook voor mensen in grote nood.

Een tweede veld dat aan de orde komt is dat van Leviatan en andere monsters en draken in het *Nieuwe Testament* en de *Judaïca*.

In een exegetische analyse van Romeinen 16:17-20a biedt Theo van Spanje een evaluatie van de hypothese dat deze passage verwijst naar satan, de slang van Genesis 3:15. Dat doet hij aan de hand van een onderzoek naar de kenmerken van het laatste gedeelte van de brief aan de christenen in Rome. Het resultaat is dat Paulus niet bewust gebruik lijkt te maken van een oude mythische voorstelling. Toch kunnen lezers de beschrijving van de mensen die tweedracht zaaien in de gemeente wel zo hebben gelezen dat het hierbij inderdaad gaat om een ‘monsterlijke’ dreiging.

De bijdrage van Rob van Houwelingen concentreert zich op het luchtgevecht tussen Michaël en de draak zoals beschreven in Openbaring 12:7-12, mede in relatie tot andere passages in het Nieuwe Testament die gaan over een strijd in de hemel en de val van ‘de heerser van deze wereld’. Volgens Van Houwelingen tekenen het visioen van Michaël en de draak en de verwante teksten in Lucas 10 en Johannes 12 samen een beeld van een gefaseerde uitschakeling van satan. Niet als een historisch scenario, maar eerder als een kosmisch conflict tussen goddelijke en satanische krachten, waarin hemel en aarde betrokken zijn. Feitelijk kunnen christenen de overwinning al vieren, omdat in de dood en opstanding van Jezus het beslissende gevecht heeft plaatsgevonden.

¹⁰ Vgl. stelling 12 bij het VU-proefschrift van de gereformeerde predikant N.D. van Leeuwen, *Het Bijbelsch-Akkadisch-Schumerisch zondvloedverhaal*, Amsterdam 1920: ‘De kennis der Oud-Oostersche cultuur is noodig voor een richtige bestudeering der Heilige Schrift.’; A. Noordt zij, *Gods Woord en der eeuwen getuigenis*, Kampen 1924.

Henk van de Kamp verkent in welke mate de ‘duivelse drie-eenheid’ in het boek Openbaring – de grote rode draak, het beest uit de zee en het beest uit de aarde – verbonden kan worden met de oudtestamentische profetieën en de politiek-religieuze context van het boek. Volgens Van de Kamp herleeft de Leviatan van de profetie in de parodie van Openbaring 12:3-6 en 13:1-10, maar symboliseren de draken tegelijk de macht van het Romeinse Rijk. Die macht wordt afgebeeld als slechts een kopie en een manifestatie van pure arrogantie. Openbaring 12 en 13 helpen lezers te ontdekken dat de ware glorie en macht toebehoren aan God en het Lam. Zo worden ze bemoedigd om in geloof te volharden.

Michael Mulder bestudeert Leviatan in het vroege en rabbijnse jodendom. Hij bespreekt pseudepigrafische teksten van kort na de vernietiging van de Tweede Tempel (4 Ezra; de Apocalyps van Baruch; 1 Henoch), twee apocalyptische teksten (de Apocalyps van Abraham en de Jacobs ladder), en enkele rabbijnse bronnen. Opmerkelijk genoeg keert in 4 Ezra de Ugaritische voorstelling terug dat het mythische monster in stukken wordt gesneden. Een ander element uit de niet-Bijbelse tradities in de latere Joodse geschriften is dat van een slang die de hele wereld omcirkelt: de draak als staart-eter. Leviatan in vroegjoodse en rabbijnse literatuur illustreert de goddelijke macht die de wereldorde in stand houdt. Verder worden rechtvaardigen in chaotische tijden ermee getroost dat ze bij de messiaanse maaltijd uiteindelijk verzadigd worden met het vlees van de monsters die God met het oog daarop in leven heeft gehouden.

De analyse van Bijbelse en na-Bijbelse teksten wordt gevolgd door een reeks bijdragen over Leviatan in *theologie, religie en kunst*.

Een van de vragen in de hedendaagse politieke theologie is of de laatmoderne, postchristelijke samenlevingen van het Westen gekarakteriseerd kunnen worden als Leviatan. Deze vraag wordt ingegeven door *Leviathan* (1651) van Thomas Hobbes (1588-1679), en door de rol die dit boek speelt in een recent debat tussen de anglicaanse theologen Oliver O’Donovan en John Milbank. Ad de Bruijne kijkt eerst wat Hobbes eigenlijk met zijn verwijzing naar Leviatan wilde zeggen, analyseert vervolgens de hedendaagse discussie en geeft ten slotte zijn eigen visie. Volgens De Bruijne is de typering Leviatan van toepassing op staten waarin bij uitstek een antichristelijke uitoefening van macht zichtbaar wordt. Christenen aarzelen deze radicale kwalificatie over te nemen. Ondanks de secularisatie bevatten westerse samenlevingen immers tal van vruchten van het evangelie. De hobbesiaanse logica van een staat die pretendeert tegemoet te komen aan tekorten en verlangens die alleen Christus kan vervullen, is echter niet alleen zichtbaar in dictatoriale regimes, maar uit zich ook op subtielere manieren, bijvoorbeeld in de moderne westerse obsessie met

veiligheid. Deze obsessie past naadloos in Hobbes' visie op de oorspronkelijke menselijke natuur, zodat de samenleving waar ze voelbaar is inderdaad als Leviatan kan worden getypeerd.

In zijn bijdrage toont Barend Kamphuis dat Leviatan soms ook voorkomt in de brede naoorlogse systematisch-theologische discussies over de verhouding tussen schepping en verlossing, onder meer rond de theologie van Karl Barth. Verrassend genoeg nam datzelfde gesprek binnen de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt de vorm aan van een fel debat over verbond en verkiezing. Leviatan kwam daarin prominent naar voren, maar helaas bracht het monster hier vooral chaos. De grote en spannende vragen die in het debat besloten lagen – naar de oorsprong van het kwaad, de verhouding van God tot het kwaad, de verhouding van verlossing en schepping en van verkiezing en verbond – kwamen eigenlijk niet aan de orde. De discussie bleef geconcentreerd op de betekenis van Bijbelteksten. Dit vanuit de enigszins naïeve verwachting dat goede exegese vanzelf goede dogmatiek oplevert. Voor systematische theologie in de vorm van een grondige, open doordenking van alle vragen vanuit gebondenheid aan de Schrift en verbondenheid met de traditie, was geen plaats.

De enige systematisch theoloog die veel aandacht besteedde aan Leviatan is Arnold A. van Ruler, hoogleraar te Utrecht (1908-1970). Dirk van Keulen, de bezorger van zijn verzameld werk, beschrijft hoe Van Ruler, een creatieve en opmerkelijke figuur, geïnteresseerd raakte in Leviatan en hoe zijn gedachten uiteindelijk uitkristalliseerden in een van zijn meest controversiële geschriften, 'God en de chaos'. Volgens Van Ruler laat Leviatan zien dat 'God ruiger omgaat met zijn schepsel dan ons lief is'. De beschrijving en analyse van Van Keulen brengt aan het licht dat deze gedachte niet zonder problemen is.

In zijn bijdrage biedt Kees Haak een missiologische analyse van Melanesische draakverhalen, gebaseerd op zijn ervaring in de missie, kerkplanting en theologische opleiding in Zuid-Papua in Indonesië. Draakverhalen blijken een belangrijke rol te spelen in de Melanesische cultuur en religie. Ze werden aangepast na belangrijke gebeurtenissen, zoals de grote overstroming van 1864 en de latere komst van blanke gouddelvers in het gebied. Hieraan voegt Haak informatie toe over de functie en betekenis van draken in Australië, Benin, Indonesië en China. Tot slot biedt de bijdrage een missionaire herinterpretatie van de draakverhalen vanuit het perspectief van de gereformeerde leer van de betrouwbaarheid van Gods openbaring in Christus en de Schrift. Het evangelie van het leven is in staat de angst voor de dood te overwinnen.

Leviatan gaf tevens een impuls aan de rijke receptiegeschiedenis van bovennatuurlijke monsters in christelijk Europa, onder meer in houtsneden, afbeeldingen en beelden. Kunsthistorica Anique de Kruijf richt zich

in haar hoofdstuk op Leviatan en de mond van de hel in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne kunst, na de wereldwijde pestepidemie van de veertiende eeuw en in de culturele en religieuze onrust van de zestiende eeuw. Het nadenken over de dood in de *ars moriendi* zorgde ervoor dat onder meer het verhaal van Jezus over de arme Lazarus, de hel en episodes uit het boek Openbaring vaak werden afgebeeld. Daarnaast laten satire en moraliserende beelden van de onderwereld zien dat Leviatan ook gebruikt werd voor religieuze propaganda en onderwijs in de moraal.

Theoloog en filmmaker Reinier Sonneveld vraagt in de laatste bijdrage aandacht voor afbeeldingen van Leviatan in games en films. Technische vooruitgang in de ontwikkeling van computeranimaties heeft gezorgd voor een herleving van het genre van de *fantasyfilm* die nog steeds aan de gang is, met veel voorheen niet te verfilmen verhalen. Naast letterlijk monsterlijke zeeslangen komen ook meer abstracte ‘Leviatans’ voor, zoals de Basilisk in Harry Potters *The Chamber of Secrets* (2002) en de Death Star in *Star Wars: Episode IV* (1977). De film *Shawshank Redemption* (1994) toont dat de ‘draak’, die altijd van binnenuit en op de meest gevaarlijke manier moet worden verslagen, zelfs de vorm kan aannemen van een gevangenis. Volgens Sonneveld is het mogelijk het gebruik van dit ‘Leviatanmotief’ in films te zien als een moderne uiting van het Christus Victor-verzoeningsmodel van de kerkvaders. Wie ziet hoe Harry Potter de Basilisk doodt, Luke Skywalker de Death Star binnendringt en Andy Dufresne in de gevangenis een opera laat horen, mag daarbij denken aan Christus.

Wat zijn de belangrijkste resultaten van dit onderzoek naar Leviatan?

1. Allereerst maakt uitleg van de Bijbelteksten tegen hun religieus-culturele achtergrond duidelijk dat er inderdaad sprake is van een levendige interactie. De passages over Leviatan, Rahab, Tannin en andere draken laten zien dat zij natuurlijk, historisch en onbegrijpelijk kwaad symboliseren. Het verschilt per geval hoe Bijbelse en na-Bijbelse teksten naar deze monsters verwijzen. In sommige passages doelt de tekst gewoon op een monster dat in de zee woont (bijv. Job 26:8-13; Ps. 104:26), terwijl in andere gevallen draken, slangen en dreigende wateren metaforen zijn voor kwade politieke machten (Jes. 30:6-7; Ez. 29 en 32; Hab. 3; Job 41; Op. 12-13). Leviatan belichaamt in al deze teksten een overweldigende boze macht die alleen door God in bedwang gehouden en verslagen wordt. Door een specifiek element uit de belevingswereld van het oude Nabije Oosten op deze wijze te gebruiken, onderstrepen de teksten hoe uniek God is.

2. Een tweede conclusie is dat het niet mogelijk is een beeld te schetsen van de religieus-historische ontwikkeling van het conflict tussen God en

het monster van de chaos. De these van een algemene oud-oosterse mythe over de oer- en de eindtijd of een beslissende rol van Ugaritische teksten is minder overtuigend dan wel gedacht.¹¹

De beschikbare tekstuele en historische informatie wijst in een andere richting, namelijk van een zeer flexibel gebruik van beelden van zeemonsters en van de stormgod. Vermeldingen van Leviatan of van strijd tegen het water impliceren allerminst dat het tegelijk gaat over een strijd tussen goden of om de wording van de wereld. Sommige teksten verwijzen naar een strijd in het verleden (Ps. 74:12-17; 89:10-11), andere creëren juist verwachting voor de toekomst (Jes. 51:9-11), of benadrukken dat de monsters slechts schepselen zijn (Job 40-41; Ps. 148:7). Weer andere teksten verbinden Gods overwinning op het water met momenten van goddelijk ingrijpen in de geschiedenis om zo mensen te troosten met een boodschap van bevrijding, ook voor de toekomst (Hab. 3). Ten slotte is er een groep passages waarin drakentaal wordt gebruikt om iets te zeggen over heden en toekomst, waarin het kwaad wordt overwonnen (Op. 12-13) en het vlees van het monster wordt gegeten (4 Ezra 6:52; Apoc. van Bar. 29:4).

Deze conclusies ondermijnen de theorie dat de Bijbelse teksten oudere polytheïstische verhalen uit Kanaän historiseren. Niet alleen verschillen beide soorten literatuur te veel van elkaar, ook is de ene Bijbeltekst niet 'monotheïstischer' dan de andere. De mythologische motieven en namen van goden worden vooral gebruikt om te zeggen dat de HEER boven de schepping, geschiedenis en geestelijke machten staat. Ze staan helemaal in het kader van het verhaal van Israël en van God die zich in de geschiedenis openbaart.

3. Dit leidt tot een derde conclusie over de theologische aspecten van Leviatan. De taal van de zeemonsters en de stormgod creëert de mogelijkheid om kwaad en lijden en God zelf heel levendig te omschrijven. Leviatan staat niet alleen voor de donkere kanten van het bestaan en voor kwade politieke machten. De personificatie ervan in water en draken onderstreept ook de onbegrijpelijke, geestelijke en zelfs persoonlijke dimensies van het kwaad dat in deze wereld actief is. De receptie van de Bijbelteksten maakt duidelijk dat onheil nog steeds op deze manier wordt ervaren, zelfs na de scherpe scheiding tussen de natuur en de bovennatuur door de Verlichting. Hierbij is een gemeenschappelijke noemer in alle teksten dat God zelf geen onderdeel is van de schepping. Zijn strijd tegen het kwaad en zijn inmenging bij onrecht zijn zo overweldigend dat die alle sterfelijke en hemelse krachten ver te boven gaan.

11 Zie de bijdragen van Kwakkel, Dekker, Van Werven, Van Bekkum, Van Houwelingen en Van de Kamp.

Dit betekent overigens niet dat er geen ruimte is voor menselijke reacties op het kwaad, zoals schuld, berouw, boosheid, wanhoop of gevoelens van verlatenheid. Integendeel, in Job, Psalmen, Jesaja, Ezechiël, Habakuk en Openbaring wordt de van oorsprong mythologische beeldtaal juist ingezet om de lezer te troosten en te overtuigen: in menselijke ogen bovenna-tuurlijke krachten vallen in het niet bij de majesteit van God en het Lam. Uiteindelijk wordt Leviatan overwonnen.

De filmkunst laat zien hoe sterk dit motief tot op de dag van vandaag doorwerkt, tot in sterk gesecculariseerde contexten aan toe. Deze herinterpretaties van en verwijzingen naar de Bijbelse Leviatan vormen een intrigerende illustratie van de ontwikkeling in de laatmoderne westerse samenlevingen, die de Canadese filosoof Charles Taylor typeert als het ‘nova-effect’: doordat het bestaan van God niet meer algemeen wordt aanvaard, ontstaat gaandeweg een steeds grotere waaier aan morele en spirituele overtuigingen. Maar daarbij kunnen de nieuwe seculiere en spirituele wereldbeelden in de hedendaagse religieuze pluraliteit er niet omheen zich te verhouden tot hun oorsprong in het christelijk geloof en het humanisme.¹²

4. Een belangrijke vierde conclusie is dat de wortels van de politieke betekenis van Gods conflict met Leviatan – ooit verwoord door Thomas Hobbes en nu opgepakt in het debat over het (anti)christelijke karakter van de moderne westerse samenleving – nog ouder zijn dan de Bijbel. Als Babylon in de tweede helft van het tweede millennium voor Christus plotseling de overhand krijgt over de andere steden, onderstreept Marduks overwinning op Tiāmat in *Enūma eliš* deze nieuwe wereldorde. Op een soortgelijke manier weerspiegelt de Baälmythe de politieke spanning en strijd in de Kanaänitische stadstaat Ugarit. In Jesaja, Ezechiël, Habakuk en Openbaring staan de zeemonsters voor Egypte, de farao, de Babyloniërs en het Romeinse Rijk. Terwijl de receptiegeschiedenis laat zien dat Leviatan ook gelijkgesteld kan worden met de paus, de vroegmoderne staten in Europa, de totalitaire regimes van de twintigste eeuw, en met het seculiere Westen en het Rusland van Vladimir Poetin.

Hierbij valt op dat de Bijbelteksten de politieke dimensie van Leviatan nooit gebruiken om de gevestigde of een nieuwe politieke orde te legitimeren. Vaak wordt aangenomen dat eerdere versies van deze teksten bedoeld waren als politieke propaganda. Het probleem daarvan is dat dit in geen enkel geval strookt met de huidige betekenis van de teksten. Sterker nog, in de context van het oude Nabije Oosten levert het Oude Testament juist ongekend gedurfde kritiek op de zittende macht. Dit geldt ook voor

12 C. Taylor, *Een seculiere tijd*, Rotterdam 2009, 411-412.

de Leviatanpassages. In dit opzicht verwoordt Hobbes een Bijbels motief: politieke systemen die pretenderen tegemoet te komen aan tekorten en verlangens die alleen God kan vervullen, worden uiteindelijk door diezelfde God veroordeeld. De Bijbelse en Joodse geschriften voegen daar een ander belangrijk perspectief aan toe: in dit goddelijke oordeel zullen de verstrooide en vervolgte kinderen van God worden gered en rechtsherstel ontvangen. Want juist in het licht van de menselijke worsteling met de duistere krachten van deze wereld wordt de majesteit van de HEER en zijn Gezalfde openbaar. Alleen Hij ‘speelt met Leviatan’.

Ten slotte danken de redacteuren allen hartelijk die aan het congres in Kampen en aan deze bundel hebben bijgedragen. Van een heel aantal hoofdstukken in deze bundel is een meer academische versie te vinden in Koert van Bekkum, Jaap Dekker, Henk van de Kamp, Eric Peels (red.), *Playing with Leviathan: Interpretation and Reception of Monsters from the Biblical World* (Themes in Biblical Narrative, 21), Leiden-Boston 2017. Enkele bijdragen in dat boek zijn hier niet te vinden, terwijl tegelijk meer op de Nederlandse situatie en de gereformeerde traditie gerichte passages en hoofdstukken aan deze bundel werden toegevoegd. We zijn de redactie van de reeks ‘Themes in Biblical Narrative’ en uitgeverij Brill erkentelijk voor hun toestemming ook een Nederlandstalige versie van de congresbundel te maken, gericht op een breder publiek. We zijn blij dat Guido Sneep van uitgeverij Buijten en Schipperheijn bereid was dit boek te publiceren, en danken student-assistente Suzanne van Bart voor het corrigeren van het manuscript en Wouter Beinema voor het verzorgen van het register.

OUDE TESTAMENT

1 LEVIATAN ALS SPEELGOED IN PSALM 104:26

door Gert Kwakkel

1 Inleiding

In Psalm 104:26 duikt Leviatan plotseling op om daarna even snel weer uit beeld te verdwijnen. Tot aan vers 26 lijkt Psalm 104 een vredige psalm, die God prijst om wat Hij doet in de schepping. God zorgt voor planten, dieren en mensen. Hij heeft paal en perk gesteld aan de verwoestende kracht van het water (vs. 9). Hij voorziet zijn schepselen van eten en drinken (vs. 10-11, 13-16, 21). Weliswaar zijn er leeuwen die op roof uit gaan, maar zij doen dat alleen 's nachts. Zij hebben hun eigen plek in het harmonieuze samenspel in de natuur en bedreigen de mensen niet (vs. 21-23). Overdag kunnen de mensen rustig genieten van het zingen van de vogels (vs. 12). De wilde ezels die hun dorst lessen in de beekjes (vs. 11) roepen het beeld op van een vredig tafereel op een zomerse dag.

Maar dan is daar ineens Leviatan, in vers 26. Wie er niet overheen leest, vraagt zich wellicht af wat de functie en de achtergrond zijn van de onverwachte vermelding van dit monster. Hoort hij ook bij de 'gewone' dieren, zoals die genoemd worden in de vorige verzen?

Bij nader bezien rijzen er nog meer vragen. In vers 26 bewegen de schepen zich naast Leviatan door de zee. De vermelding van schepen kan eveneens bevreesdheid wekken. Schepen zijn immers geen schepselen, die je aantreft in de natuur, maar worden door mensen gemaakt. Vervolgens zijn er die woorden waarmee vers 26 afsluit: God heeft Leviatan gemaakt 'om ermee te spelen' (NBG/NBV). Is dat niet een vreemd beeld van God: iemand die speelt met een monster in de zee? Wie de moeite neemt in andere vertalingen te kijken, ontdekt nog een vraagpunt. Volgens de Statenvertaling is het niet God die met Leviatan speelt; Leviatan speelt zelf, in de zee ('dien Gij geformeerd hebt om daarin te spelen'; vgl. ook HSV). Wie speelt er nu: de HEER of Leviatan?

Al deze vragen komen aan de orde in het vervolg van deze bijdrage. De vermelding van de schepen in vers 26a wordt besproken in paragraaf 2, samen met de beschrijving van de zee in vers 25. Het verschil ten aanzien van de vertaling van vers 26b (speelt God met Leviatan of speelt Leviatan in de zee?) komt terug in paragraaf 3. De functie en achtergrond van de

aanwezigheid van Leviatan in Psalm 104 worden behandeld in paragraaf 4. Zoals zal blijken, vereist dat ook een korte bespreking van andere teksten uit het oude Nabije Oosten, waarin soortgelijke thema's als in Psalm 104 voorkomen.¹

2 De zee volgens Psalm 104:25-26a

*Zo is daar de zee, groot en wijd gespreid,
ze krioelt van ontelbare dieren,
van zowel grote als kleine.
Daar kruisen de schepen rond...
(Ps. 104:25-26a, wv 1995)*

In vers 24 bereikt Psalm 104 een hoogtepunt. Vele elementen van Gods scheppingswerk zijn ter sprake gebracht. De blik reikte tot in de hemel, de plaats van waaruit de HEER regeert en zijn dienaren eropuit stuurt (vs. 2-4). Vervolgens kwamen de aarde en het water in beeld (vs. 5-11). Daarna ging het over dieren, planten, bomen, bergen, eten en drinken (vs. 11-18). Ten slotte ging de aandacht uit naar zon en maan, dag en nacht en de daarbij behorende activiteiten van dieren en mensen (vs. 19-23). Vers 24 sluit dit alles af met de bewonderende uitroep:

*'Hoe talrijk zijn uw werken, HEER.
Alles hebt u met wijsheid gemaakt,
vol van uw schepselen is de aarde.'* (NBV)

Hiermee is het echter niet afgelopen. Vers 25 noemt de zee, als een volgend voorbeeld van de talrijke en met wijsheid gemaakte werken van de HEER (vgl. wv: 'Zo is daar de zee'). Twee indrukwekkende aspecten van de zee worden naar voren gehaald: haar onafzienbare omvang en het ontelbare aantal dieren dat in haar leeft. De zee is een scheppingswerk van God waar een mens slechts met bewondering naar kan kijken. Tegenover de wijde zee met al die dieren voel je je als mens heel klein. Toch kan de mens de zee gebruiken voor zijn eigen doelen. Hij kan de zee immers bevaren met de schepen, genoemd in vers 26a.

De vermelding van schepen in een psalm die de natuur bezingt, heeft

1 In deze bijdrage zijn elementen verwerkt uit eerdere publicaties van mijn hand over Psalm 104, nl.: 'Er is meer dan Genesis 1. Andere oudtestamentische teksten over de schepping', in: G. Kwakkel, P.H.R. van Houwelingen (red.), *In den beginne en verder. Een bijbels-theologische reflectie op de schepping* (TU-Bezinningsreeks 8), Barneveld 2011, 34-40; 'La théologie de la création dans le Psaume 104', in: *La Revue Réformée* 66 nr. 4-5 (nov. 2015), 19-36.

vele Bijbeluitleggers beziggehouden. Deze vermelding leek zo vreemd, dat men met een kleine wijziging van de Hebreeuwse tekst ‘verschrikkingen’ wilde lezen in plaats van ‘schepen’.² Dat paste beter bij Leviatan in vers 26b. Verschillende vondsten van tekst- en beeldmateriaal uit het oude Nabije Oosten hebben ertoe geleid dat deze oplossing ondertussen als achterhaald beschouwd kan worden.

De eerste vondst die in dit verband genoemd moet worden, is die van een Egyptische hymne voor de zonnescijf Aten. Deze hymne stamt uit de tijd van farao Echnaton (± 1353-1337 v. Chr.), die streefde naar verering van Aten als enige god. De hymne vertoont een aantal overeenkomsten met Psalm 104, vooral met de verzen 20-30. In de Egyptische tekst wordt Leviatan niet genoemd, maar wel schepen, wegen en vissen.³ Verder werden in het Nabije Oosten wel vaker schepen samen met zeedieren afgebeeld, bijvoorbeeld op munten. Ook werden schepen wel beschreven alsof het paarden waren, of zij werden getekend met de trekken van een dier, bijvoorbeeld een oog.⁴

Kennelijk was het niet zo vreemd om schepen en (zee)dieren met elkaar in verband te brengen. Dat zou dus ook in Psalm 104 het geval kunnen zijn. Daar komt nog bij dat er meer passages in deze psalm zijn die zich niet strikt beperken tot wat wij ‘de natuur’ noemen. Vers 14 spreekt over de menselijke activiteit van het verbouwen van gewassen. Vers 23 spreekt in algemenere zin over de arbeid van de mens. Dat slaat zeker op het werk in de landbouw, maar kan ook andere werkzaamheden omvatten, zoals die van ambachtslieden. Blijkbaar vallen menselijke activiteiten ook onder de wijze werken van God, waarom Hij volgens vers 24 geprezen moet worden. Hij stelt de mensen daartoe in staat.

Tot nu toe blijkt er onvoldoende reden te zijn om de vermelding van schepen in vers 26 als niet passend te beschouwen. In vers 27 doemt echter een nieuw probleem op. Pal na de vermelding van de schepen en Leviatan in vers 26 zegt dit vers, dat ‘zij allemaal’ (vgl. SV, NBG en WV) ernaar uitzien dat God hun voedsel geeft. Als God dat doet, worden ‘zij’ verzadigd

2 H. Gunkel, *Die Psalmen* (HAT), Göttingen 1926⁴, 456.

3 Zie de vertaling van M. Lichtheim, in: W.W. Hallo e.a. (red.), *The Context of Scripture* Vol. I, Leiden 2003, 45 (hierna: COS 1):

‘Ships fare north, fare south as well,
Roads lie open when you rise;
The fish in the river dart before you,
Your rays are in the midst of the sea’.

4 Vgl. C. Uehlinger, ‘Leviathan und die Schiffe in Psalm 104,25-26’, *Bib.* 71 (1990), 512-526; A. Krüger, *Das Lob des Schöpfers. Studien zur Sprache, Motivik und Theologie von Psalm 104* (WMANT, 124), Neukirchen-Vluyn 2010, 312-317; B. Becking, *Zonder monsters gaat het niet. Een geschiedenis van de Leviathan*, Vught 2015, 24-25.

(vs. 28). De verzen 29 en 30 voegen daaraan toe dat ‘zij’ geschapen worden wanneer God zijn adem zendt, maar bezwijken van angst en terugkeren tot stof wanneer God hun de adem ontnemt.

Het is evident dat schepen niet behoren tot die ‘zij’ die ‘allemaal’ van God hun voedsel en levensadem ontvangen. Daar staat tegenover dat er meer elementen zijn in Psalm 104 waarop ‘zij allemaal’ uit vers 27 moeilijk kan terugslaan. Dat geldt heel duidelijk voor de zon en de maan, genoemd in vers 19. De verzen 27-30 zullen toch niet willen beweren dat ook zij voedsel en adem van God ontvangen. Gezien het oudtestamentische spraakgebruik is het zelfs de vraag of dat geldt van de planten en de bomen in vers 12-16. In elk geval zegt het Oude Testament nergens elders dat planten of bomen ‘levensadem’ van God ontvangen. Die terminologie beperkt zich tot de dieren en de mens (vgl. bijv. Gen. 1:30; 2:7; 6:3; 7:15).⁵

Het lijkt erop dat ‘zij allemaal’ in vers 27 niet al te strikt moet worden opgevat, alsof het letterlijk alle in de voorgaande verzen genoemde elementen omvat. Het ligt meer voor de hand om aan te nemen, dat de uitspraken in de verzen 27-30 zich concentreren op de dieren en de mens, als voorbeelden van schepselen die voor hun bestaan afhankelijk zijn van God.⁶ Als dat zo is, is de vermelding van de schepen in vers 26 nog steeds minder logisch voor het moderne gevoel, maar daarom nog niet onmogelijk, gezien de rest van de psalm.

De schepen kunnen zich dus blijven bewegen in de wijde zee van vers 26. Dan blijft de vraag wat de vermelding van de schepen positief bijdraagt aan wat de psalm wil zeggen. In dit verband is het opvallend dat vers 26 – anders dan de verzen 14 en 23 – zwijgt over het aandeel van de mens in de scheepvaart. Het vers concentreert zich volledig op het varen van de schepen, als een van de talrijke werken van de HEER. Het gaat erom Hem te prijzen als de Schepper, die zijn macht en wijsheid ook hierin toont dat Hij van de zee een veilige transportweg maakt.

Tot zover over de schepen als onderdeel van de beschrijving van de zee. Ter afsluiting van deze paragraaf nog enkele opmerkingen over overeenkomsten en verschillen tussen wat Psalm 104:25-26a over de zee zegt en wat daarover te vinden is in andere teksten uit het Oude Testament.

- 5 De in het Hebreeuws gebruikte termen zijn *nəfəs*, *roeah* en *nesjama*. In Ps. 104:29-30 wordt *roeah* gebruikt.
- 6 Vgl. B. Janowski, A. Krüger, ‘Gottes Sturm und Gottes Atem: Zum Verständnis von וַיִּבְרָא אֱלֹהִים in Gen 1,2 und Ps 104,29f’, in: JBTh 24 (2009), 20. Zie ook O.H. Steck, ‘Der Wein unter den Schöpfungsgaben: Überlegungen zu Psalm 104’, in: O.H. Steck, *Wahrnehmungen Gottes im Alten Testament: Gesammelte Studien* (TB, 70; München 1982, 248-249).

De overeenkomsten betreffen de aandacht voor de enorme omvang van de zee, het gebruik van de zee voor scheepvaart en de overtuiging dat de HEER degene is die de zee gemaakt heeft. Die elementen uit Psalm 104 vind je keer op keer in het Oude Testament.⁷ Verder brengen enkele teksten (Deut. 33:19; Jes. 60:5) de zee in verband met overvloed. Dat zou je kunnen relateren aan het grote aantal dieren waar Psalm 104:25 de aandacht op vestigt.

Bij de verschillen springt in het oog dat Psalm 104:25-26a geen melding maakt van het bulderen van de zee of haar levensbedreigende kracht.⁸ Psalm 104:6-9 noemt de zee niet expliciet, maar wijst er wel op dat de HEER de macht van het water aan banden gelegd heeft. Dat kun je verbinden met teksten die de zee presenteren als een geduchte macht, die door God bedwongen wordt.⁹ De verzen 25 en 26a veronderstellen dit ingrijpen van God, maar komen er niet met zoveel woorden op terug. Zij schetsen uitsluitend een rustig en vredig beeld van de zee. De vraag dringt zich dan op hoe de vermelding van Leviatan in vers 26b zich hiertoe verhoudt. Deze vraag komt terug in paragraaf 4.

3 Leviatan in Psalm 104:26b: speler of speelgoed?

*en daar leeft Leviatan
die U gevormd hebt om mee te spelen
(Ps. 104:26b, wv 1995)*

Net als enkele andere teksten in het Oude Testament lokaliseert Psalm 104:26 Leviatan in de zee. Jesaja 27:1 en Psalm 74:13-14 noemen Leviatan in één adem met zeemonsters. Job 40:25 tot 41:26 biedt een uitvoerige beschrijving van Leviatan. Vaak wordt in dat verband gedacht aan een krokodil. Blijkens 40:25 en 41:23-24 gaat het in elk geval om een dier of monster dat thuis is in of bij het water.¹⁰

In de zojuist genoemde teksten verschijnt Leviatan als een afschrikwekkend monster. Mensen kunnen hem niet aan. Dat kan alleen de HEER (vgl. ook Job 3:8). Het ligt zeer voor de hand dat een Israëliet die Psalm 104 las of hoorde voordragen als vanzelf dacht aan dit geduchte monster. Des

7 Vgl. bijv. Job 11:9; Klaagl. 2:13; 1 Kon. 10:22; Ps. 107:23; Jes. 23:2; Ex. 20:11; Ps. 95:5; 146:6. Zie verder over de zee in het Oude Testament: H. Ringgren, 'jām', in: TWAT III, Stuttgart 1982, 649-656; Krüger, *Das Lob des Schöpfers*, 307-308.

8 Dit in tegenstelling tot bijv. Ps. 65:8; 93:4; Jes. 5:30; Jer. 6:23; Ps. 107:23-27; Jona 1:4-15.

9 Job 26:12; 38:8-11; Ps. 89:10; Spr. 8:29; Jer. 5:22; vgl. ook Ps. 74:13; Jes. 50:2; Nah. 1:4.

10 Zie voor wat 40:25 betreft bijv. NGB 1951: 'Kunt gij de krokodil met een vishaak optrekken...?'